

Aygül OURBANOVA

AMEA Folklor İnstitutunun elmi işçisi

e-mail: aygul.qurbanova89@mail.ru

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA ŞEYTANLA BAĞLI MƏTNLƏR VƏ H.CAVİDİN “İBLİS” KONSEPSİYASI

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yeri olan Hüseyn Cavid yaradıcılığı həm də öz orijinallığı ilə seçilir. Bu orijinallıq xüsusilə görkəmli dramaturqun bədii-fəlsəfi fikirlərinin, etik-estetik dünyagörüşünün çox dərin fəlsəfi qata malik “iblis konsepsiyası”nın, ümumilikdə yaradıcılığının folklorla bağlılığında özünü göstərir. Azərbaycan folklorunda şeytanla bağlı mətnlərdə öz əksini tapan qədim və dərin xalq təfəkkürü H.Cavid yaradıcılığında da bədii-fəlsəfi düşüncənin gücü ilə eyni dərinliklə davam və inkişaf etdirilir. Xalqın həm mifik, həm də dini təfəkküründə mövcud olan iblis obrazının folklor mətnlərindən gələn mahiyyətini dahi sənətkar öz yaradıcılığında çox böyük bədiilik və fəlsəfiliklə açıqlaya bilmiş, iblisə təkcə birtərəfli obraz kimi yanaşmamışdır. H.Cavid yaradıcılığındakı “iblis konsepsiyası” özündə həm xeyir və şərin, işıqla qaranlığın mübarizəsini, həm də mübarizliklə mütiliyyətin qarşılıqlı əks etdirir. Folkloradakı iblis-insan qarşılıqlı əlaqəsi, insan-iblis paralelliyi, mənəvi və şöhrət düşkünlüyü olan insanların xislətində özünü göstərən iblisə hallar görkəmli dramaturqun “iblis konsepsiyası”nın da əsas bədii-fəlsəfi qatını təşkil edir.

Açar sözlər: H.Cavid, romantizm, folklor, iblis, konsepsiya

Aygül GURBANOVA

TEXTS RELATING TO THE DEVIL IN AZERBAIJAN FOLKLORE AND IN H.JAVID'S “CONCEPTION OF DEVIL”

Summary

Huseyn Javid's work, which has a unique place in the history of Azerbaijani literature, is also distinguished by its originality. This originality is especially manifested in the artistic and philosophical ideas of the outstanding playwright, the “devil concept” with a very deep philosophical layer of his ethical and aesthetic worldview and his work in general is related to folklore.

The ancient and deep folk thinking, which is reflected in the texts related to the devil in Azerbaijani folklore, is continued and developed with the same depth as the power of artistic and philosophical thought in H.Javid's work. The genius artist was able to explain the essence of the image of the devil, which exists in both the mythical and religious thinking of the people from the folklore texts, with great artistry and philosophy. “The devil concept” in the work of H.Javid reflects both

the struggle between good and evil, light and darkness, and conflict between struggle and meekness.

Demon-human conflict in folklore, human devil paralelism, demonic situations that manifest themselves in the character of people who love fame and prestige form the main artistic-philosophical layer of the “devil concept” of the prominent playwright.

Key words: H.Javid, romanticism, folklore, devil, conception

Айгюль ГУРБАНОВА

**ТЕКСТЫ, СВЯЗАННЫЕ С ДЬЯВОЛОМ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ И КОНЦЕПЦИЯ
Г.ДЖАВИДА "ИБЛИС"**

Резюме

Своей оригинальностью отличается и творчество Гусейна Джавида, занимающее уникальное место в истории азербайджанской литературы. Это своеобразие особенно проявляется в художественно-философских идеях выдающегося драматурга, «дьявольской концепции» с очень глубоким философским пластом его этико-эстетического мировоззрения, а его творчество в целом связано с фольклором. Древнее и глубокое народное мышление, отраженное в текстах, связанных с дьяволом в азербайджанском фольклоре, продолжено и развито с такой же глубиной, как и сила художественно-философской мысли в творчестве Г.Джавида. Гениальному художнику удалось с большим мастерством и философски объяснить суть образа дьявола, существующего как в мифологическом, так и в религиозном мышлении народа из фольклорных текстов. «Концепция дьявола» в творчестве Г.Джавида отражает как борьбу добра и зла, света и тьмы, так и конфликт борьбы с рабством. Демоно-человеческий конфликт в фольклоре, человеко-дьявольский параллелизм, демонические ситуации, проявляющиеся в характерах людей, любящих славу и престиж, составляют основной художественно-философский пласт «дьявольской концепции» выдающегося драматурга.

Ключевые слова: Г.Джавид, романтизм, фольклор, демон, концепция.

Məsələnin qoyuluşu. H.Cavid yaradıcılığında çox böyük əhəmiyyət kəsb edən “iblis konsepsiyası” Azərbaycan folklorundakı şeytanla bağlı rəvayətlərlə sıx şəkildə bağlıdır. Xalqın təfəkküründə mövcud olan şeytanla bağlı təsəvvürlərlə, toplanılan folklor mətnləri ilə ideya bağlılığı H.Cavid yaradıcılığındakı “iblis konsepsiyası”nın dərin fəlsəfi mahiyyətindən xəbər verir.

İşin məqsədi. H.Cavidin “İblis” konsepsiyasının Azərbaycan folklorundakı şeytana aid mətnlərlə ideya bağlılığını müəyyən etmək.

Öz ideya-bədii xüsusiyyətləri ilə Azərbaycanın romantizm ədəbi cərəyanının ən gözəl örnəkləri H.Cavid ədəbi irsinə məxsusdur. Ədibin yaradıcılığındakı dərin

bədii-fəlsəfi qata malik əsərlər humanist ideyaların, insani duyğuların tərənnüm olunduğu, cəmiyyəti məhvə sürükləyən qeyri-insani davranışların, iblisənə əməllərin tənqid olunduğu çox zəngin bir xəzinədir. Bu xəzinənin ən dəyərli incilərindən biri də məhz “İblis” dramıdır. “İblis” H.Cavid ədəbi irsini geniş şəkildə araşdıran ədəbiyyatşünas M.Cəfərovun da yazdığı kimi, Cavidin həm ideya-məzmun, həm də forma, kompozisiya baxımından ən mürəkkəb və çoxplanlı əsəridir (Cəfər 2016:13).

“İblis” dramında H.Cavidin ifadə etdiyi etdiyi çox dərin və mürəkkəb bir konsepsiya olan “iblis konsepsiyası” bu gün də öz aktuallığını itirməyən araşdırma mövzularındandır. Bu konsepsiya özündə həm xeyir və şər, işıqla qaranlığın mübarizəsini, həm də mübarizliklə mütiliyn qarşındurmasını əks etdirir. Ədibin yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçən “iblis konsepsiyası”nın Azərbaycan folklorundakı şeytanla bağlı mətnlərlə paralellik təşkil etməsi də olduqca maraqlıdır. Belə ki, folklorlarda dinə görə iblisin mahiyyətinin, insan-iblis qarşındurmasının öz əksini tapdığı mətnlərdə ifadə olunan, ənənəvi dini düşüncə modeli ilə xalq təfəkkürünün vəhdətindən yaranan dünyagörüşü H.Cavid yaradıcılığındakı “iblis konsepsiyası” ilə uyğunluq təşkil edir. Burada çox önəmli bir məqama diqqət yetirmək istərdik. Sovet dövründə aparılan tədqiqatlarda H.Cavid yaradıcılığındakı iblis şərq qüvvənin tərənnümçüsü kimi təbliğ olunsada, görkəmli dramaturqun əsərlərindəki dərin-bədii fəlsəfi qat onu deməyə əsas verir ki, bu konsepsiyayı yalnız xeyir və şərin mübarizəsi kimi təhlil etmək onun əsl dəyərini gözdə tutmaq olardı. Çünki H.Cavid ədəbiyyatçı olduğu qədər həm də filosofdur, mütəfəkkirdir, nəhəng ideyaların daşıyıcısı və tərənnümçüsüdür. Məhz bu baxımdan deyə bilərik ki, folklorşünas M.Kazımoğlunun da qeyd etdiyi kimi, H.Cavidin “İblis” konsepsiyasında İblis folklor mətnlərində də rast gəldiyimiz kimi həm də müti şükranlığa qarşı çıxan bir obrazdır. Araşdırıcı bu barədə yazır:

“Əlbəttə, şeytanın ilahi hökmə şək-şübhə ilə yanaşması və Allahın üzünə ağ olmaq iddiasında bulunması mifoloji mətnlərdə mənfi planda, şeytanı lənətləmək baxımından təqdim olunur. Amma fakt da faktlığında qalır. Fakt budur ki, şeytan müti şükranlığa, səssiz-səmirsiz itaətkarlığa qarşıdır” (Kazımoğlu 2020: 94).

M. Kazımoğlu fikrinə aydınlıq gətirmək üçün Əyyub peyğəmbərlə Yaqub peyğəmbərin şükranlığında bəhs edən rəvayətləri misal göstərir. Qeyd edək ki, iblisə bu cür orijinal yanaşma dərin xalq təfəkkürünün məhsulu kimi folklorlarda öz əksini tapır. Şeytanın mütiliyə qarşı qoyulduğu belə maraqlı folklor mətnlərdən biri də “Şeytan fəhlələri” adlı mətnədir. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün mətnə baxaq:

“Babamız belə danışdı ki, bir günəni şeytanın bir gözəl qadına gözü düşür. Əri evdə olmayanda kişinin şiklində gedir arvadının yanına. Arvad baxır ki, əri gəldi evə. Altına palaz sərir, döşək qoyur. Deyir:

– Otur.

Deyir:

– Oturmax yoxdu. Tələsik gedirəm, gəl zinalıq eliyax.

Arvad təəccüb eliyir. Deyir:

– Axı sən bu həvsələnin yiyəsi döyülsən. Uşaq gələr, qonşu gələr.

Deyir:

– Bənd olma, qapını ört, daldan kilidini qoy.

Arvadnan deyişəndə ara qarışır. Birdən ev yiyəsi özü gəlir girir içəri. Arvad baxır ki, əri bir idi, indi oluf iki. İkisi də eyni şikildə, eyni geyimdə. Birdən əri qayıdır ki, kimdi bu kişi? Deyir ki, əvin yıxılmasın. Bu gəldi, elə bildim sənsən. Az qala tuluğu suya vermişdim. İndi mən nə bilim ərim sənsən, yoxsa bu kişidi. Bu deyir:

– Ərin mənəm, neçə yanı, məni tanımırsan?

Şeytan da deyir:

– Sən yalan deyirsən, qadının əri mənəm, əv də mənimkidi.

Mübahisə yaranır, qonum-qonşu səsə yığılır. O deyir, bu deyir. O vurur, bu vurur. Bir azdan bir-birin tozun çırpandan sonra deyillər, gedax peyğəmbərin yanına, peyğəmbər bu işi ayırd eləsin. Peyğəmbər su gətizdirir bunların əl-üzün yudurdur. Deyir:

– Təmizdisə, hər kim soyunuf bu əl aftafasının boğazınnan girif lüləyinnən çıxsa, əv də, qadın da onunkudu.

Həqiqi kişi insan evladıdır.

Amma bu kişinin cildinə girmiş şeytan Həqiqi kişi insan evladıdır. Bunun bir qolu yerrəşməz aftafaya. Deyir:

– Yox, mən başara bilmərəm.

Amma bu kişinin cildinə girmiş şeytan deyir ki, mən düşərəm. Tez pencəyin çıxarır, lütlənir. Aftafanın ağzınnan girir qulpunna çıxanda peyğəmbər əlinin ikisin də qoyur üstünə, saxlıyır. Deyir:

– Sənin axırın buradı, səni öldürəjəm.

Bu dəmdə səda gəlir ki, ya peyğəmbər, adam göndər, gör bazarda camahat nə iş görür. Adam göndərdi ki, hərə bir top ağı qoltuğuna vuruf külüknən yer qazır, özünə qəbir qazır yol boyu.

– Ay bala, nə iş görürsüz?

Deyillər ki, bəs işdədix yoruldux. Biz havaxta qədər işdiyif özümüzü öldürəjeyih. Allah verənnən yeyif elə burda da yatajeyih. Öləndə də bu ağa büküləjeyih, yıxılax, o biri üstümüzü basdırsın. Da nə lazımdı ay oğul dərdi çək, qız dərdi çək.

Peyğəmbər sitayiş elədi:

– Ya rəbbim, bu nədi belə?

Dedi:

– İnsannar şeytan fəhləsidi. Hər bir insanın qəlbinə şeytan girir ki, dur bu divarı sök, qapını genəlt, darvazanı hör. İndi də sən bunu tutuf saxlamısan. Bunu öldürmax mənim əlimdə aciz döyül. Onu öldürsəm, onda insannar kütdəşəjeh, heş kim işə əl uzatmıjeh. Salamat burax, amma tobalatma ver ki, insannarın evinə heylə basqın eləməsin. Yeddi dəfə toba desin, burax.

Peyğəmbər özü də buyurur ki, ay şeytan, bilirəm də sənsən, bax səni öldür-mürəm. Yeddi dəfə toba de, xalanın dabanına and iç, səni buraxım. Orda tobalat-masın verənnən sonra onu buraxır.

İndi insan şeytan fəhləsidir. Xəyalımıza düşür dururux məhlənin bir tərəfini sökürux, bir tərəfində tikirux, bir tərəfdən köçürux o tərəfdə tikirux. Qonşu tikir mən də tikirəm. Bunun hamısını qurdalıyan şeytandır” (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VIII cild, 2014: 10).

Mətnəndən də göründüyü kimi, şeytan xalqın təfəkküründə təkcə şərin simvolu kimi deyil, həm də hərəkət simvolu kimi mövcuddur.

H.Cavid yaradıcılığında iblis əsas etibarilə əsərin digər qəhrəmanlarının daxili aləminə güzgü tutan simvolik bir obrazdır, onların daxili səsidir. Professor B.Nəbiyev bu barədə yazır:

– “İblis”də bir tərəfdən dünya müharibəsi qlobal bir fəlakət kimi göstərilirsə, digər tərəfdən də bu fəlakət zəminində ayrı-ayrı fərdlərin daxili aləmi-mənəviyyat kitabı açılır” (Nəbiyev 2007: 167). Bu fikrin davamı olaraq qeyd etmək istədik ki, H.Cavid yaradıcılığında iblis insanlığın əbədi faciəsi kimi öz əksini tapıb. İblis əslində öz nəfsinin qurbanı olan mənəviyyatsız insanların günahlarını yüklədikləri bir obrazdır. Deməli, bu nəfsani hədsizliyin və doyumsuzluğun qarşısında iblisin özü də acizdir. O, sadəcə insanların günahlarının daşıyıcısıdır. İblisin fəvqəladə bir gücü yoxdur. Bu gücün sahibi də bəşər övlədidir və o, özünə bəraət qazandırmaq üçün törətdiyi bütün naqis əməllərdə iblisi günahkar çıxardır. Məhz bu fəlsəfi düşüncə tərzinə biz həm folklor mətnlərində, həm də bir konsepsiya kimi H.Cavid yaradıcılığında rast gəlirik.

H.Cavid yaradıcılığındakı “İblis” konsepsiyasını və bir obraz kimi iblisi hərtərəfli analiz edib, onun dərin fəlsəfi anlamlarını aydınlaşdıran tədqiqatçılardan biri də professor S.Xəlilovdur. Araşdırıcı H.Cavid yaradıcılığındakı “iblis konsepsiyası”nın mahiyyətini açmağa müvəffəq olmuş, bu konsepsiyanın fəlsəfi-məntiqi təhlilini vermişdir.

Görkəmli alim bu barədə yazır:

“Əsərin ideya istiqaməti elədir ki, buradakı ümumi romantik ruh, rəmziliklər də buna şərait yaradır ki, məhz kimin cismən öldüyü və ya hələ nəfəs aldığı prinsipial rol oynamır, prinsipial məsələ kimin mənən ölü və ya mənən sağ olması məsələsidir” (Xəlilov 2007: 286). Həqiqətən də iblis Hüseyn Cavid yaradıcılığında məhz mənən ölmüş, humanist ideyalardan uzaq olan, zülmətə qərq olmuş insanları təmsil edir. Bu, bir daha onu göstərir ki, “iblis konsepsiyası”na və yaxud elə iblis obrazının özünə birtərəfli yanaşmaqla düzgün nəticələr hasil etmək mümkün deyildir. Çünki həm bir konsepsiya olaraq, həm də sadəcə bir obraz kimi iblis həm şəri təmsil edir, həm də insanlardakı ehtiras hissini, nəfsani duyğuları qüvvətləndirərək, onları bir növ mütillikdən xilas edir. Araşdırıcı Ş.Sadıqın da

yazdığı kimi, iblis əsərdəki bütün şər əməllərdə bir katalizator rolunu oynayır. (Sadıqov 2011: 186) Lakin iblisənə əməlləri törədənələr isə insanların özləridir. Onların hədsizliyinin və doyumsuzluğunun qarısında iblis özü belə acizliyini etiraf edir. Bunu faciənin finalında İblisin söylədiyi məşhur monoloqunda əyani surətdə görə bilirik

“İblis!.. O böyük ad nə qədər calibi-heyət!

Hər ölkədə, hər dildə anılmaqda o şöhrət.

Hər qülbədə, kaşanədə, viranədə İblis!

Hər Kəbədə, bütخانədə, meyxanədə İblis!

Hər kəs bəni dinlər, fəqət eylər yenə nifrət,

Hər kəs bana aciz qul ikən, bəslər ədavət.

Lakin bəni təhqir edən, ey əbləhü miskin!

Olduqca müsəllət sana bil, nəfsi-ləimin,

Pəncəmdə dəmadəm əzilib qıvrılacaqsın,

Daim ayaq altında sönüb məhv olacaqsın.

Bənsiz də, əmin ol, sizə rəhbərlik edən var:

Qan püskürən, atəş savuran kinli krallar,

Şahlar, ulu xaqanlar, o çilgün dərəbəklər,

Altın və qadın düşkünü divanə bəbəklər.

Bin hiylə quran tilki siyasilər, o hər an

Məzhəb çıxaran, yol ayıran xadimi-ədyan;

Onlarda bütün fitnəvü şər, zülmü xəyanət,

Onlar duruyorkən bəni təhqirə nə hacət?!
Onlar, əvət onlar sizi çiğnətməyə kafi,

Kafi, sizi qəhr etməyə, məhv etməyə kafi...

Bən tərk edərim sizləri əlan nəmə lazım!

Hiçdən gələrək, hiçliyə olmaqdayım azim.

İblis nədir?

– Cümlə xəyanətlərə bais..

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

– İblis” (Cavid 2007: 123).

İblisin monoloqunda insanların qarşısında öz acizliyini etiraf etməsi folklor mətnlərində də eynilə rast gəldiyimiz kimi şeytanın insana “əsl şeytan sən imişsən” deməsi ilə eyni mahiyyət kəsb edir. Toplanılan folklor örnəklərində dəfələrlə rast gəldiyimiz adam şeytan ilə həqiqi şeytanın müqayisəsi də bunu əyani şəkildə göstərir.

İşin elmi nəticəsi. Bütün bu toxunduğumuz məqamlar bir daha göstərir ki, H.Cavid bu dərin fəlsəfi konsepsiyanı yaradarkən əsas istinad etdiyi mənbə heç şübhəsiz folklor olmuşdur. Xalqın zəngin təfəkkürünün ən dərin qatlarına nüfuz etməyi bacaran görkəmli ədib bunun nəticəsi olaraq iblis obrazının, bütövlükdə “iblis konsepsiyası”nın yüksək bədii-fəlsəfi mahiyyətini ifadə edə bilmişdir.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə Azərbaycan folklorundakı mətnlərlə H.Cavidin “iblis konsepsiyası” müqayisə olunaraq bu konsepsiyanın folklorla bağlı olan fəlsəfi mahiyyəti, ideya bağlılığı açıqlanmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalə həm folklor mətnlərində, həm də H.Cavid yaradıcılığında iblisin bir obraz və konsepsiya kimi fəlsəfi mahiyyətinin aydınlaşdırılması baxımından əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfər M. (2016). Hüseyn Cavid. Bakı, 310 s.
2. Kazımoğlu M. (2020). Söz haqqında söz. Məqalələr və müsahibələr. Bakı, “Elm və təhsil”, 276 s.
3. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VIII kitab (Kəlbəcər rayonundan toplanmış folklor örnəkləri). (2014). Toplayıb tərtib edən: İ.Rüstəmzadə. Bakı, “Zərdabi LTD” MMC.
4. Nəbiyev B (2007). İblis. Cavidşünaslıq I . Araşdırmalar toplusu. Bakı, Elm, 324 s.
5. Xəlilov S. (2007). “İblis” və Qərb ədəbi-fəlsəfi fikri. Cavidşünaslıq I . Araşdırmalar toplusu. Bakı, “Elm”, 324 s.
6. Sadıqov Ş. (2011). Hüseyn Cavid yaradıcılığında qəhrəman konsepsiyası, Bakı, Hədəf Nəşrləri, 369 s.
7. Cavid H. (2007). Dram əsərləri. Bakı, “Avrasiya press”, 460 s.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant 13.03.2023

Son variant 29.03.2023